

О. Малаш

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна
Електронна пошта: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

O. Malash

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences
of Ukraine, Kyiv, Ukraine
E-mail: darmodej@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

Sabadosh I.

UKRAINIAN PLANT NAMES: HISTORY, ETYMOLOGY

Uzhhorod: no publ., 2019. 1032 p.

Дата надходження до редакції — 14.01.2020

Дата затвердження редакцією — 16.01.2020

DOI 10.33190/0027-2833-310-2020-1-006

Халіман О.

ГРАМАТИКА ОЦІНКИ: МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ : МОНОГРАФІЯ

Харків : Майдан, 2019. 458 с.

Прагматичний підхід до вивчення мови набуває дедалі більшого поширення в сучасному мовознавстві та репрезентує погляд на мову як на живу динамічну систему, що перебуває під дією різних лінгвальних та екстралінгвальних факторів і зазнає змін. Динамічність норм, модифікація засобів вираження думки, поліфункційність мовних знаків спричиняють появу інновацій, що є цікавим і водночас складним об'єктом лінгвістичних студій.

Однією з праць, яка демонструє новий підхід до опису граматики, є рецензована монографія О. Халіман. Актуальність цієї праці зумовлена недостатньою кількістю мовознавчих праць, присвячених вивченню прагматики граматичних категорій і зростаючим інтересом лінгвістів до проблем дослідження мовних явищ, зокрема граматичних категорій, крізь призму нових наукових метанаяв — прагма- та психолінгвістики, граматичної та ігрової стилістики, лінгвоаксіології, гендерології, комунікативної лінгвістики, теорії мовленнєвих жанрів, когнітології тощо.

О. Халіман глибоко осмислила та описала явище граматиалізації лінгвофілософської категорії оцінки, що передусім знаходить вираження в системі граматики та граматичної стилістики. Відштовхуючись від традицій канонічних академічних граматик, авторка зробила вдалу спробу розкрити прагматичний потенціал граматичних категорій, беручи до уваги ментальність українців, специфіку ситуації, у якій відбувається комунікація, стосунків між комунікантами тощо.

Зауважимо, що дослідниця не обмежується матеріалом художніх творів та епістолярної спадщини українських письменників к. XVIII — поч. XXI ст. й залучає до аналізу ресурси Інтернет-публіцистики, приклади із соціальної мережі Facebook, інтернет-форумів й усного розмовного мовлення. На широкому фактичному матеріалі, що репрезентує художній, публіцистичний і розмовний стилістичні різновиди української мови, О. Халіман описала механізми породження оцінки за допомогою граматичних засобів, показала транспозицію граматичних форм і шляхи метафоризації граматичної семантики.

Монографія складається з передмови, трьох розділів, післямови, списку використаної літератури, що налічує 550 джерел, та додатків. У передмові окреслено актуальність дослідження, його мету, схарактеризовано основні принципи відбору матеріалу.

Перший розділ «Грамматика оцінки. Методологія дослідження та його термінологічний інструментарій: проекція на морфологічні ресурси мови» (с. 19–115) присвячений вивченню категорії оцінки як лінгвофілософської, комунікативно-прагматичної, логіко-лінгвістичної та універсальної категорії. Авторка висвітлює витoki та характеризує етапи становлення й розвитку граматики оцінки, наводить засади вивчення граматичних засобів вираження аксіологічних смислів (с. 30–52). Послідовно та логічно показано поліфункційність мовної оцінки, зокрема розкрито її гносеологічну, комунікативну, експресивну та кумулятивну функції.

У першому розділі також ґрунтовно описано історію становлення граматики оцінки, схарактеризовано складний діахронічно-синхронічний процес породження оцінних значень на рівні граматики, визначено лінгвофілософське підґрунтя категорії оцінки, окреслено термінологічне поле та методологічні засади породження оцінних відтінків значення морфологічних засобів, а також сформульовано принципи, на яких ґрунтується грамматика оцінки. Не заперечуючи здобутків попередників, О. Халіман не протиставляє граматику оцінки структурній граматиці, а наголошує на важливості поєднання системного та функційного підходів до її аналізу. Саме тому вона відмовляється від окреслення чітких меж між грамматикою й лексикою, адже, на її думку, «лексичні й граматичні семи розділити, звісно, неможливо» (с. 121). Розкриваючи лінгвофілософське підґрунтя граматики оцінки, авторка пов'язує досліджувану категорію з такими поняттями, як персональність, узагальненість, темпоральність, простір, гендер, квантитативність, інтимізація, тональність, речовинність, означеність / неозначеність, якість, ступінь вияву ознаки тощо. Дослідниця простежує виразну взаємодію категорії оцінки з низкою мисленнєвих понять, які репрезентовані в мові системою лексико-граматичних класів іменника, некодифікованими формами ступенів порівняння прикметників, дієслівних видових і часових форм, та вважає оцінні судження наслідком мисленнєвої діяльності й взаємодії різних філософських категорій (с. 70). Поза увагою О. Халіман не залишається й таке явище, як лексико-граматичний плюралізм, що ґрунтується на створенні ефекту семантичної двозначності. Авторка переконливо показує, як форма у своєму категорійному значенні слугує реалізації певної функції у висловлюванні. Під час з'ясування особливостей грамемної транспозиції для вираження оцінки вона детально зупиняється на описі явища використання однієї граматичної форми в значенні іншої та акцентує увагу на збільшенні виражальних властивостей мовних одиниць у таких випадках, зокрема констатує зміни у виявленні номінативних та експресивних можливостей граматики. У поле дослідження потрапляє й граматична прецедентність, що забезпечується типовим уживанням граматичних

форм і в прямому, і в переносних значеннях. Свідоме / несвідоме використання мовцями граматичних одиниць з оцінним значенням дослідниця справедливо пов'язує з типом мовної особистості. Теоретична цінність параграфа «Граматична прецедентність як наслідок граматикалізованих оцінних значень» (с. 87–89), на наш погляд, була б усе ж вагомішою, якби авторка проілюструвала заявлені тези прикладами. Подаючи метамову наукового опису, дослідниця торкається питань формування термінологічного поля граматики оцінки та вводить поняття комунікативної лінгвістики, лінгвістики креативу, прагмалінгвістики, когнітивної лінгвістики, синтаксису і навіть літературознавства, яскраво репрезентуючи синкретизм у сучасній лінгвістиці. Зазначимо, що предметом рецензованого дослідження є морфологічні засоби вираження аксіологічних смислів в українському мовному просторі, при описі яких доречно було би більшою мірою використати вчення С. Карцевського про дуалізм мовного знака та поняття асиметрії. Також видається доцільним чіткіше окреслити відмінності між термінами «маніпулема» та «ігрема». Виникає питання, чи завжди ігрему можна розглядати як мовний засіб, що має маніпулятивний потенціал? Проте загалом авторці слід віддати належне, адже вона доповнила термінологічне поле граматики оцінки такими термінами, як, наприклад, «граматична ігрема (квазіігрема)», «лексико-граматичний оксиморон», «однина агресивна», «однина експресивно оцінна», «оцінна ігрема», «тональність пошанності / удаваної пошанності, самопошани, самоприниження, фамільярності, байдужості» тощо. Відзначимо, що до аналізу залучено й конструкції, які мають потенційно оцінні значення. До того ж О. Халіман бере до уваги частотність уживання тих чи тих граматичних форм у нетипових значеннях, використовуючи поняття сильної / слабкої оцінної позиції функціонування грамеми (с. 91–92), первинної / вторинної функції граматичної одиниці. Чимало уваги приділено опису морфологічних засобів моделювання тропів як репрезентантів оцінних значень. Незважаючи на те, що граматична структура характеризується стійкістю та сталістю системних зв'язків, меншою мірою зазнає впливу екстралінгвальних факторів, унаслідок чого дослідження шляхів і способів її метафоризації є доволі складним, авторка успішно долає ці проблеми й переконливо доводить, що у створенні художніх тропів беруть участь і лексичні, і граматичні засоби. Не залишилися поза увагою дослідниці й такі художні тропи, як гіпербола, літота, а також явища евфемізації та дисфемізації. Але чому тропи розглянуто під кутом зору аксіологічної прагмалінгвістики і граматики оцінки вибірково? Повністю виправданим вважаємо також обраний О. Халіман спосіб розкриття оцінного значення граем кризь призму їхньої репрезентативності в різних мовленнєвих жанрах. Дослідниця не тільки констатує та описує граматичні одиниці з оцінним значенням, але й намагається пояснити причини оцінності, якої набувають ці конструкції в мовленні, висвітлює їхні комунікативні функції, розкриває інтенції мовця, який вдається до їх використання у своєму мовленні. Не заперечуючи ролі лексики в моделюванні оцінних смислів, вона показує, як граматичні одиниці — репрезентанти різних граматичних категорій (роду, числа, ступеня порівняння, виду, часу, способу й т. ін.) — перетворюються на ігреми й слугують засобами вираження нетипових й оказіональних смислів. Наголосимо й на тому, що О. Халіман велику увагу приділяє опису феномену гри, що виявляється в мові за допомогою низки засобів, наявний в різних типах комунікативних ситуацій і репрезентований у різних типах дискурсу. Розглядаючи гумор як невід'ємний складник ментальності українців та їхньої комунікативної культури, вона фокусує увагу на особливос-

тях моделювання мовної гри саме за допомогою морфологічних засобів української мови.

Другий розділ монографії «Граматичні категорії іменних частин мови у фокусі граматики оцінки» (с. 116–236) присвячений розгляду граматичних категорій іменних частин мови крізь призму оцінності. Авторка з'ясовує роль категорії роду у вираженні оцінних значень, описує ситуації, у яких родові форми вживаються нетипово. Особливо цікавим, на нашу думку, є виокремлені в монографії тематичні групи антропонімів з оцінним значенням, які вживаються у складі синтаксичного фразеологізму «хтось (ім. чол. роду) у спідниці» і характеризуються невідповідністю родових форм статі позначуваних осіб. Докладно репрезентовано погляд на граматичну категорію числа, що ґрунтується на взаємозв'язку кількості та якості як передумові породження аксіологічних смислів. Оперуючи багатим теоретичним матеріалом, а також великою кількістю прикладів, дослідниця показує роль грамеми числа, в основі якої — багатозначність форм однини та множини, у моделюванні мовної гри. Розкриття оцінних значень форм пошанної множини описано з оперттям на праці попередників і з урахуванням здобутків етнолінгвістики з цієї проблематики. Однак у праці дещо поверхнево репрезентовано особливості функціонування в мовленні псевдопошанних форм *шановна*, *шановні*, а також псевдопестливих форм *дороженький*, *дороженька*, що вирізняються частотністю вживання. Авторка стверджує, що вживання тієї чи тієї займенникової форми в різних комунікативних ситуаціях перебуває в зоні так званого комунікативного ризику й може ставати підставою комунікативних девіацій. Щоправда, опису вживання займенника *Ви* як засобу дисгармонізації спілкування та збільшення дистанції між учасниками спілкування можна було приділити й більше уваги. Ідеться про контрастне вживання *Ви*-форм, особливо адресованих старшими та вищими за статусом особами істотно молодшим і нижчим за суспільною позицією комунікантам. Виявляючи риси спостережливого та вдумливого дослідника, О. Халіман показує відмінність між відмінковими парадигмами іменників — істот і неістот, розкриває прагматичний потенціал іменникової форми знахідного відмінка однини на позначення неістот. Привертають увагу й роздуми про вживання некодифікованої іменникової кличної форми — «нового кличного відмінка». Під час з'ясування особливостей репрезентації оцінних значень граматичною категорією відмінка дослідниця доходить висновку, що іменнику властива семантична спеціалізація, яка обмежує маніпуляцію відмінковими формами. Незважаючи на це, їй вдається виокремити способи моделювання граматичних ігрем — відмінкових форм крізь призму морфологічної оцінки. Запропоновано й роздуми про інтенції мовців, які використовують щодо іншомовних слів українські відмінкові парадигми. Без перебільшення можна сказати, що своєю працею О. Халіман зробила чималий внесок й у теорію креативної граматики, оскільки показала особливості української мови в ситуаціях моделювання мовної гри, розкрила прагматичний потенціал оказіональних утворень, з'ясувала роль ненормативних утворень у формуванні нових значень. Розмірковуючи про мовні аномалії, авторка зауважує, що подекуди межа між нормою й ненормативним утворенням може бути ледь відчутною, і вирізняє серед порушень мовних норм зумисні та незумисні, показуючи, як це позначається на їхній комунікативній функції та прагматичному ефекті. Вичерпно та всебічно описано випадки вживання ненормативних граматичних форм як засобів вираження оцінного значення.

У третьому розділі «Дієслівні граматичні категорії у фокусі граматики оцінки» (с. 237–367) показано роль дієслова та його граматичних форм у формуванні

оцінних значень. Протиставляючи видові дієслівні форми, авторка робить спробу визначення їхніх функцій та розкриття прагматичного потенціалу у вираженні оцінних значень. Проте зауважимо, що в наведених прикладах оцінне значення не завжди очевидне й інколи вимагає більш докладних тлумачень і авторських міркувань. Наприклад, відповідь на запитання *Прочитав?* — *Читав* не завжди можна трактувати як вияв негативної оцінки своєї діяльності: така конструкція може маркувати бажання мовця підкреслити прагнення зробити необхідну дію, позитивно позиціонувати себе, показати свою мовленнєву компетентність, намір неформалізувати комунікативну ситуацію та покращити стосунки зі співрозмовником тощо. З'ясовуючи комунікативно-прагматичні особливості використання дієслівних видових форм наказового способу, О. Халіман намагається виокремити наміри мовця, але такі інтенції, як бажання привернути увагу до себе, вищитися над комунікативним партнером, репрезентувати себе як дотепного та розумного співрозмовника залишаються поза межами аналізу. Дослідниця показала, як уживання часових форм слугує створенню оцінного значення й описала механізм виникнення оцінки шляхом навмисного вживання форми одного часу замість іншого і дійшла висновку, що саме навмисні порушення при дієвідмінюванні породжують ігрові та відзначаються великим прагматичним потенціалом. Висвітлюючи аксіологічне значення граматичної категорії способу, авторка показує, що дієслівні форми способу крім своєї первинної категорійної функції у певних контекстах можуть виконувати інші функції — способові й часові. Особливо прикметно, що О. Халіман бере до уваги порядок слів в аналізованих синтаксичних сполуках і демонструє його семантичну значущість. Чимало місця в праці відведено розкриттю прагматичного потенціалу безособової форми дієслова. Мовленнєва конструкція на зразок *Дисертація пишеться*, як видається, маркує не тільки негативну оцінку, але й передає інформацію про те, що процес відбувається повільно — не так, як хотілося б мовцю. А безособова форма на *-ся* слугує зняття відповідальності із себе: мовець не керує процесом, а тому не відповідає за незадовільні результати роботи. Спостерігаючи за функціонуванням у мовленні таких синтаксичних фразеологізмів, як *А він — кричати!* та *Сидіти!*, дослідниця помітила, що значення тієї чи тієї синтаксичної конструкції залежить від екстралінгвальних факторів і часто зумовлюється ситуацією, у якій відбувається спілкування. Доведено, що непряме вживання інфінітива не завжди приводить до виникнення оцінних значень, адже прагматично виразні форми лише іноді стають аксіологічно виразними. Заслуговує схвалення й факт урахування під час аналізу оцінних моделей стосунків між комунікантами, а також спроба описати інтенції мовця під час аналізу різних типів фразеологізованих сполук, які відзначаються яскравим оцінним значенням. Зауважимо, що в трактуванні значень не всіх граем можна однозначно погодитися з авторкою. Наприклад, деякі сумніви викликає інтерпретація моделі *А прибрати?*, яку дослідниця кваліфікує як невічливу. На нашу думку, така конструкція є «ввічливою» порівняно з докором, наказом чи категоричним проханням. До того ж згадану фразеологізовану сполуку мовець може використовувати як жарт — для гармонізації та інтимізації спілкування, виходу з напруженої ситуації, а також у ситуаціях флірту — коли йдеться про міжгендерну інтеракцію, наприклад: *А дати цюмчик?*, *А подякувати таткові?* (з усного мовлення). Проте однозначно погоджуємося з авторкою, що значення граматичних одиниць істотно залежить і від характеру дії, до якої стимулює свого комунікативного партнера мовець, і від її сприйняття ним.

Не применшуючи теоретичного значення праці та її ґрунтовності, відзначимо, що монографію можна було б доповнити результатами дослідження прагматичного ефекту граматичних ігем, зокрема реакцій адресата на них, а також розглядом каузального вживання граматичних категорій з позиції гармонізації / дисгармонізації формальної та неформальної комунікації з урахуванням екстралінгвальних факторів спілкування.

Однією з істотних переваг рецензованої наукової студії є те, що О. Халіман дає не тільки вичерпну інформацію про механізм утворення оцінних значень граматичних форм, але й подає аналітичну розвідку з історії дослідження цього явища, вступає в дискусії з представниками різних лінгвістичних шкіл й обстоює власний погляд на трактування мовного явища. У монографії ефективно застосовано порівняльний метод, що дав змогу простежити граматичну своєрідність української мови у вираженні оцінних значень у зіставленні з іншими мовами, зокрема російською, а також показати особливості комунікативного етикету носіїв української мови та ментальності українців загалом.

Монографія О. Халіман відзначається чіткою структурованістю та логічністю, а також великою кількістю яскравих прикладів, узятих з різножанрових текстів — репрезентантів різних типів дискурсу, що демонструють досліджувану категорію оцінки та підтверджують заявлені в праці теоретичні положення.

Умотивованими, на нашу думку, постають висновки до розділів й узагальнення, подані в післямові до монографії, що висвітлюють результати здійсненого дослідження відповідно до зазначеної в передмові мети та чітко узагальнюють авторську позицію. Позитивним є наявність додатків, що полегшують сприйняття статистичної інформації, а також акумулюють дані щодо частотності функціонування тих чи тих оцінних граматичних ігем.

Загалом можна стверджувати, що О. Халіман зробила успішну спробу розкрити частиномовний потенціал мовних засобів, показавши, як граматична форма у своєму категорійному значенні слугує реалізації певної функції у висловлюванні.

Рецензована монографія, що репрезентує «морфологію оцінки», є вагомим внеском у теорію української аксіології, граматики та прагмалінгвістики й відкриває широкі перспективи для дослідження граматичних категорій оцінки з позицій гендерології, а також крізь призму міжкультурної комунікації та національно-мовної картини світу.

I. Ю. Шкіцька,

Тернопільський національний економічний університет,

м. Тернопіль, Україна

Електронна пошта: i.shkitska@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-0252-8111>

I. Yu. Shkitska,

Ternopil national economic university,

Ternopil, Ukraine

E-mail: i.shkitska@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-0252-8111>

Khaliman O.

**THE GRAMMAR OF EVALUATION: MORPHOLOGICAL CATEGORIES
IN THE UKRAINIAN LANGUAGE : MONOGRAPH**

Kharkiv : Maidan, 2019. 458 p.

Дата надходження до редакції — 11.02.2020

Дата затвердження редакцією — 13.02.2020